

بررسی نقش مدرسه شوکتیه در آموزش و پرورش نوین ایران

● ایرج مهدی زاده* ● سید محمد آذر کر** ● سید محمد سعیدی***
● علی محمد طالبی*** ● محمد ولی پور****

اشاره

تأسیس دارالفنون علاوه بر تأثیر بر توسعه مراکز آموزش عالی و مهارتی در کشور بر توسعه مراکز آموزشی عمومی هم مؤثر بود و در اقصی نقاط کشور با الگو قرار دادن آن مراکز آموزش عمومی و متوسطه ایجاد شد. در این فصلنامه قرار است در هر شماره به تاریخچه و اثرات فرهنگی و آموزشی یکی از آن‌ها بپردازیم. در این شماره به مدرسه شوکتیه بپردازیم که برگرفته از یک طرح پژوهشی است خواهیم پرداخت.

مقدمه

ایرانیان از زمان‌های بسیار دور با کتاب و درس و فرهنگ بیگانه نبودند و به انواع روش‌های متعارف زمان، به تحصیل علم می‌پرداختند. تا پیش از تأسیس مدارس نوین در کشور ما، دو نوع مرکز آموزشی وجود داشت: یکی مدارس قدیمی که آن را «حوزه علمیه» می‌نامند و دیگری «مکتب‌خانه» که در آن، فرزندان اعیان و اشراف و توانگران به تحصیل می‌پرداختند.

کشور ایران با چنین وضعیتی، وارد قرن نوزدهم می‌شود؛ قرنی که دامنه تنش‌ها و برخوردهای سیاسی و نظامی اروپاییان، به دیگر قاره‌ها و سرزمین‌ها کشیده می‌شود. موقعیت خاص جغرافیایی ایران و مجاورت آن با خلیج فارس و کشورهای هندوستان و روسیه، آن را به صحنه برخورد قدرت‌های بزرگ دنیا تبدیل کرده بود.

* عضو هیئت علمی دانشگاه فرهنگیان، گروه علوم تربیتی
** دبیر آموزش و پرورش بیرجند و مدرس مدعو دانشگاه فرهنگیان
*** مدرس دانشگاه فرهنگیان
**** دبیر آموزش و پرورش بیرجند و مدرس مدعو دانشگاه فرهنگیان
***** عضو هیئت علمی دانشگاه فرهنگیان، گروه مطالعات اجتماعی، ایران

سرآغاز تحولات آموزش و پرورش معاصر، تأثیر فرهنگ غرب به‌ویژه نظام تعلیم و تربیت آن، بر فرهنگ و نظام آموزش و پرورش سنتی جامعه است. ارتباط بیشتر ایرانیان با اروپاییان، مشاهده پیشرفت آن کشورها، جنگ بین ایران و روسیه و برتری آن کشور به دلیل بهره‌گیری از علوم و فنون جدید، ایجاد مدارس نوین برای اقلیت‌های دینی (توسط مسیونرهای مذهبی) و ... فصل جدیدی را در آموزش و پرورش کشورمان گشود.

آموزش و پرورش ایران در دوره قاجار، تحت تأثیر فرهنگ و تمدن غرب بود. دولتمردان کشور با مشاهده ضعف در آموزش و پرورش، درصدد اصلاح و تغییر آن برآمدند. بنابراین برای کسب علوم جدید، ابتدا عده‌ای محصل را به ممالک پیشرفته اروپایی اعزام کردند، ولی اکثر آن‌ها پس از فراغت از تحصیل، حاضر به بازگشت به کشور نشدند. افرادی که به کشور بازگشتند، با مشاهده پیشرفت‌های دولت اروپایی در علوم و فنون مختلف، خواهان پاره‌ای اصلاحات در کشور بودند. و سپس با تأسیس مدرسه دارالفنون در سال ۱۲۳۰ هـ.ش، اقداماتی اساسی را در راستای ایجاد نظام جدید آموزشی انجام دادند. در شهرهای بزرگ که شرایط مساعد بود، با حمایت دولت، مدارس به سبک جدید تأسیس شد.

در زمان صدارت **میرزا تقی‌خان**، به‌منظور استفاده از علوم و فنون جدید، مدرسه دارالفنون در شهر تهران تأسیس شد و سپس مدارس مشابه در چند شهر دیگر کشور راه‌اندازی شدند. از همان زمان با حمایت دولت، تحول در آموزش و پرورش آغاز شد و به تدریج در سراسر ایران توسعه یافت.

در این میان، شهر «بیرجند» با وجود دوری از مرکز، به لحاظ برخورداری از شرایط

آموزش و پرورش ایران در دوره قاجار، تحت تأثیر فرهنگ و تمدن غرب بود. دولتمردان کشور با مشاهده ضعف در آموزش و پرورش، در صدد اصلاح و تغییر آن برآمدند

خاص سیاسی، زودتر از بسیاری از نقاط کشور در مسیر تحول نظام تعلیم و تربیت قرار گرفت. شوکت‌الملک که از وابستگان دربار و فردی صاحب نفوذ در دستگاه حکومتی قاجاریه بود، زمینه را برای تأسیس و فعالیت «مدرسه شوکتیه» در این شهر فراهم آورد.

مطالعه عوامل زمینه‌ساز و بررسی تأثیرات مدارس جدید در رشد و توسعه آموزش نوین کشور، ضرورتی انکارناپذیر دارد و بهترین راه شناخت وضعیت فعلی و آتی این نهاد مهم فرهنگی محسوب می‌شود. زیرا درک اوضاع و احوال فعلی و مسیر حرکت آموزش و پرورش کشور، بدون توجه به گذشته آن، امکان‌پذیر نیست. از طرف دیگر، پاسداری از پیشینه فرهنگی و آموزشی و قدردانی از تلاش‌ها و زحمات پیشکسوتان این عرصه، از مسائل مهم و بلکه وظیفه‌ای ملی است که همواره باید مورد توجه و امان نظر قرار گیرد. لذا در این مقاله نقش «مدرسه شوکتیه» در توسعه نظام آموزش و پرورش نوین ایران را بررسی می‌کنیم.

هدف‌های جزئی این مقاله، در حد مقدمات اسناد و مدارک موجود، عبارت‌اند از:

- شناخت زمینه‌های شکل‌گیری آموزش و پرورش نوین در شهر بیرجند؛
- شناخت ابعاد متفاوت اداری، آموزشی و پرورشی مدرسه شوکتیه؛
- شناخت نتایج و دستاوردهای مدرسه شوکتیه در سطح محلی، منطقه‌ای و ملی.

شرح برخی مفاهیم کلیدی

آموزش و پرورش سنتی:

نظام آموزش و پرورش سنتی ایران، «نظام مکتب‌خانه‌ای» است. فلسفه آموزش در این نظام، تربیت شاگردان و متخلق کردن آنان به اخلاق دینی و آموختن شریعت بوده است. به این ترتیب، اغلب مدرسان و استادان از طبقه روحانیون یا ملاها بودند (اشراقی ۱۳۸۴: ۱۳).

در این نظام، مکتب‌خانه‌ها غالباً دارای دو سطح بودند: «سوادآموزی عمومی» و «دوره مقدماتی». بخش اول، به آموزش الفبا و خواندن و نوشتن و دوره بعد، به آموزش روخوانی قرآن و آشنایی افراد با برخی از حکما، شعرا و سخنوران برجسته اختصاص داشت. (همان، ص ۱۴). هدف اصلی این نظام، صرفاً خواندن، نوشتن، حساب کردن و آشنایی شاگردان با آموزه‌های دینی و مذهبی بود.

آموزش و پرورش نوین:

این نظام که گاهی با عنوان نظام آموزش رسمی از آن نام برده می‌شود، ساختار اداری و تشکیلاتی معینی دارد. آموزش رسمی، از مرحله کودکستان آغاز می‌شود و تا آخرین مرحله آموزش عالی ادامه می‌یابد. در این نظام، مدرک رسمی (متناسب با سطح تحصیل) به افراد، داده می‌شود.

در شهر بیرجند،
قبل از تأسیس
«مدرسه شوکتیه»،
«مدرسه معصومیه»
عهده‌دار امر
تعلیم و تربیت
بود که به شیوه
مکتب‌خانه‌ای
اداره می‌شد

در شهر بیرجند، قبل از تأسیس «مدرسه شوکتیه»، «مدرسه معصومیه» عهده‌دار امر تعلیم و تربیت بود که به شیوه مکتب‌خانه‌ای اداره می‌شد. با ورود تحولات نوین آموزشی به ایران، در مدتی نسبتاً کوتاه، بنیادهای نظام آموزشی کهن در رویارویی با نواندیشی‌های جدید آموزشی، دگرگون و متحول شد. تأسیس مدرسه شوکتیه پسران در سال ۱۲۸۶ هـ ش، نخستین و تأسیس مدرسه شوکتیه دختران در سال ۱۳۰۰، دومین واقعه مهم مدارس شوکتیه است. زمینه‌های تأسیس مدرسه شوکتیه عبارت‌اند از: اعزام دانشجو به خارج؛ تأسیس دارالفنون؛ نهضت مشروطه؛ موقعیت جغرافیایی منطقه؛ امنیت؛ تمکن مالی؛ نیروی انسانی؛ اوضاع سیاسی کشور.

وضعیت اداری و آموزشی مدرسه شوکتیه:

مدرسه شوکتیه به صورت هیئت‌مدیره‌ای اداره می‌شد^۱ و اعضای هیئت‌مدیره، به دستور مؤسس مدرسه (محمدابراهیم خان علم) انتخاب می‌شدند. مدیریت مدرسه، توسط مؤسس و هیئت‌مدیره از بین افرادی که از توان علمی برخوردار بودند و چهره مردمی و شناخته شده داشتند، انتخاب می‌شد. در ابتدای تأسیس مدرسه شوکتیه، تمامی قوانین و مقررات مربوط از طرف مدیر و مؤسس تدوین می‌شدند. البته سعی می‌شد که این مقررات با هدف‌های آموزش نوین منافاتی نداشته باشد. پس از تشکیل وزارت معارف و بسط نفوذ این وزارتخانه در مناطق کشور، مدارس محلی موظف شدند از مقررات آموزشی این وزارتخانه پیروی کنند. طبق مدارک موجود، در سال‌های اولیه، شروع سال تحصیلی از نیمه دوم شهریور بوده است. البته بعضی از مدارک نشان می‌دهند، حضور معلمان از ۱۵ شهریور در مدرسه اجباری بوده، ولی شروع کلاس از اول مهر است.

مؤسس، برای تأمین نیروی انسانی مدرسه، از دو طلبه کاشانی کمک گرفت که در مدارس بیروت تحصیل کرده بودند، و با معارف اسلامی و علوم نوین اروپایی آشنایی داشتند. هر دو هم مستمراً به احمد بودند و توسط میرزا حسن خان رشیدیه به او معرفی شده بودند. این دو نفر که با تشکیلات جدید و مدارس سبک نوین در بیروت آشنایی داشتند، و در امر مدیریت و تدریس مدارس جدید در تهران و ری با رشیدیه همکاری داشتند (زمانی‌پور ۱۳۸۶: ۲۷۴)، در راه‌اندازی و مدیریت مدرسه شوکتیه، نقش فعالی یافتند. به دنبال افزایش جمعیت دانش‌آموزی معلمان دیگری هم به خدمت گرفته شدند. در سال ۱۲۸۷ میرزا حسین بزرگ، در سال ۱۲۸۸ میرزا محمدحسین مهتدی^۲، در سال ۱۲۸۹ شیخ علی‌اکبر ناصح، و در سال ۱۲۹۰ شیخ عبدالله هادوی (همان، ص ۶۹) و بعدها، امیر سیدمحسن خان، تحصیلکرده دارالفنون و پس از او، میرزا کریم رشیدیه (مفیدالملک)^۳، استخدام شدند. او به دلیل شهرت پدر، خیلی سریع به شهرت رسید و چندی مدیریت و سپس نظامت مدرسه به او واگذار شد.

مشهورترین معلمان خارجی مدرسه شوکتیه که به استخدام معارف شوکتیه درآمدند،

عبارت بودند از: **سیدرضی حسین هندی**^۴، معلم زبان انگلیسی که سپس علاوه بر تدریس، نظامت مدرسه را نیز عهده‌دار شد، **مسیو رومینو**، معلم انگلیسی و پسر وی **مسیو لئونید**، معلم نقاشی^۵ **مسیو فردیناند**^۶ و **ژوزف بریان**، هم معلم زبان فرانسه بودند. (همان، ص ۲۰). معارف شوکتیه پس از سال‌های ۱۳۰۰ هـ ش، برای تأمین معلمین، از فارغ‌التحصیلان مدرسه شوکتیه و نیز مأموران عالی‌رتبه دولتی که سواد مدرسه‌ای داشتند، برای رفع نیاز خود استفاده می‌کرد که از جمله آنان می‌توان از **سید محمد فرزانه**، **سید غلامرضا سعیدی**، **دکتر محمود کسروی**، **دکتر علی اکبر خان**، **ابوالقاسم خان واثق**، **میرزا محمد خان**، **ضیاءالدین نقابت**، **دکتر محمود شریف**، **دکتر اسدالله قوامی**، **مصطفی خان عامری**، **سلیمان اسدی**، **محمد علی منصف**، **محمد حسین مهتدی**، **علی اکبر ناصح** و **اسدالله ناصح** نام برد (آیتی ۱۳۷۶: ۴۵).

هادی سالکی (استخدام ۱۲۹۸) **محمد حسن غنی** (استخدام ۱۲۹۹)، **سید محمد شهرستانی** (استخدام ۱۳۰۳)، **محمد حسن جهانبخش** (استخدام ۱۳۰۴)، **شیخ علی اکبر اوحدی** (استخدام ۱۳۰۵) و **علی شفیع** (استخدام ۱۳۰۶). آن‌ها به‌طور ثابت در این مدرسه به تدریس مشغول بودند که پس از تحویل آن به وزارت معارف، جذب اداره فرهنگ

برخلاف مدارس قدیمه که برنامه درسی آن‌ها بر اساس سلیقه شخصی مکتب دار تنظیم می‌شد، برنامه درسی مدرسه شوکتیه دانش‌آموزان را تأحدودی محور قرار می‌داد و با توجه به ویژگی‌های آنان تنظیم می‌شد

بیرجند شدند. معلمین مدارس شوکتیه به‌طور مستقیم توسط **امیر شوکت‌الملک**، گزینش و سپس به‌صورت کنتراتی (قراردادی) استخدام می‌شدند.

توجه مستقیم امیر به مدارس شوکتیه و امور معیشتی معلمان اولیه، باعث شد تا معلمین این مدارس، وضعیت مالی و اعتباری مناسبی داشته باشند؛ به‌گونه‌ای که حقوق عده‌ای از آن‌ها از صاحبان مناصب عالی نیز بهتر بود. به معلمان مدارس شوکتیه علاوه بر حقوق ماهانه، جیره جنسی به‌صورت سالانه پرداخت می‌شد و معمولاً این جیره شامل سه خروار گندم^۸، به همراه مقداری نان و میوه بود (راشد محصل ۱۳۸۲: ۸۴).

از بررسی این منابع چنین برمی‌آید که «سابقه تدریس» و «مدرک تحصیلی» افراد، تأثیر چندانی در حقوق ماهانه آن‌ها نداشته و صرفاً نیاز مدارس شوکتیه، تخصص در علوم تجربی و مقطع تدریس، اهمیت داشته است. حقوق ماهانه مرسوم در ابتدای تأسیس مدرسه، بین ۶۰ تا ۱۰۰ ریال بود و معلمان «متخصص»، از حقوقی متفاوت نسبت به معلمان «عادی» برخوردار بودند. معروف‌ترین قرارداد حقوقی مربوط به **سید محمد رضی حسین** (معلم درس زبان انگلیسی) است. طبق قراردادی که با این معلم منعقد شد، حقوق ماهانه وی، ۱۰۰۰ ریال تعیین و مقرر شد هر سال ۱۰۰ ریال به حقوق ماهانه او اضافه شود.

افزایش حقوق معلمان دبستان شوکتیه در طول یک دوره ۱۲ ساله (از سال ۱۳۰۸ تا ۱۳۲۰) که از احصائیه کارکنان مدرسه فوق استخراج شده، بین ۱۰۰ تا ۱۲۰ درصد بوده است. برخلاف معلمان دبستان، حقوق معلمان دبیرستان قابل توجه بود؛ چنانکه حقوق آن‌ها، بیش از دو برابر حقوق معلمان دبستان و ساعات تدریس موظف آن‌ها، بین ۱۸ تا ۲۰، یعنی ۱۰ ساعت کمتر از معلمان دبستان بود. البته برای تأمین هزینه‌های هنگفت این مدارس، علاوه بر درآمد اوقاف، بخشی از هزینه‌ها از محل دارالحکومه پرداخت می‌شد. همچنین امیر شوکت‌الملک برای توسعه مدارس شوکتیه و کمک به رشد فرهنگی منطقه، کسبه و تجار را تشویق کرد تا از هر عدل مال‌التجاره‌ای که وارد بیرجند می‌شود، مبلغی را به مدارس جدید و اداره معارف اختصاص دهند (احمدی بیرجندی ۱۳۸۲: ۱۰۵).

● **برنامه درسی:** برخلاف مدارس قدیمه که برنامه درسی آن‌ها بر اساس سلیقه شخصی مکتب دار تنظیم می‌شد، برنامه درسی مدرسه شوکتیه دانش‌آموزان را تأحدودی محور قرار می‌داد و با توجه به ویژگی‌های آنان تنظیم می‌شد. به‌گونه‌ای که در اسناد تأکید شده است، در برنامه هفتگی شاگردان، دروس ریاضی، در ساعت اول یا دوم روز قرار داده شوند و دروس نوشتنی، پشت سر هم نباشند. تاریخ و جغرافی نیز در یک روز قرار داده نشوند^۹. با توجه به اسناد سال ۱۳۱۳ هـ. ش، مواد درسی به تفکیک پایه و ساعت هر درس تا پایه ششم ابتدایی به شرح جدول ۱ ارائه می‌شد.

جدول ۱. موارد درسی مدرسه شوکتیه به تفکیک پایه و ساعت هر درس تا پایه ششم

ردیف	عنوان درس / پایه	اول	دوم	سوم	چهارم	پنجم	ششم	
۱	قرآن	-	۳	۴	۴	۲	۲	
۲	قرائت و انشاء	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۸	۵	
۳	دستور	-	-	-	-	۱	۲	
۴	دیکته	۹	۶	۶	۵	۳	۳	
۵	خط، رونویسی و انجام تکالیف آخر روز	-	۶	۲	۲	۲	۲	
۶	شرعیات	۱	۱	۱	۱	۲	۱	
۷	علم الاشیا	-	-	-	-	-	۱	
۸	جغرافیا	-	-	-	-	۳	۳	
۹	تاریخ	-	-	-	-	۱	۱	
۱۰	حساب و هندسه	۲	۲	۴	۵	۵	۶	
۱۱	تعلیمات اجتماعی	-	-	-	-	-	۱	
۱۲	عربی	-	-	-	-	۱	۱	
۱۳	ورزش	-	-	۱	۱	۲	۲	
							جمع	۲۴
							۳۰	۳۰
							۳۰	۳۰
							۳۰	۳۰
							۳۰	۳۰

در سال تحصیلی ۱۷-۱۳۱۶، دروس خط، قرآن و ورزش نیز به برنامه درسی پایه اول اضافه شدند.

در مدارس شوکتیه، علاوه بر درس‌های دارالفنون، زبان انگلیسی و فرانسه در دبستان و دبیرستان تدریس می‌شد. (همان، ص ۲۲۲)

از سال ۱۳۰۱ هـ ش، انگلیسی جای زبان فرانسه را در مدرسه متوسطه گرفت، زیرا با توسعه تجارت و ارتباط با هند، لازم می‌آمد که زبان انگلیسی توسط دانش‌آموزان دانسته شود. گرچه آن‌ها مخیر بودند، یکی از آن‌ها را به‌عنوان زبان خارجی انتخاب کنند. بدین ترتیب زبان انگلیسی، هم‌پایه زبان فرانسه در مدرسه ذکور شروع شده بود و تا زمانی که مدارس شوکتیه به وزارت فرهنگ واگذار شد، این برنامه ادامه داشت (منصف ۱۳۵۴: ۱۱۷).

علاوه بر موارد فوق، دانش‌آموزان سال آخر متوسطه کتاب‌های زیر را می‌خوانند:

۱. قرائت فارسی: تاریخ و صاف، و کلیله و دمنه.
 ۲. عربی: دروس النحویه، دو جلد قواعد (تألیف استادان دانشگاه بیروت)، دوره مدارج القرائه (جلد پنجم)، مجانی الادب (جلد ششم)، مختص مدارس بیروت.
 ۳. زبان فرانسه: جلد سوم لکتور کوران.
 ۴. فقه: متن شرایع و تبصره علامه
 ۵. هیئت: مطابق هیئت طالبوف.
 ۶. منطق و بدیع: معادل حاشیه ملا عبدالله و ابداع البدایع.
 ۷. تاریخ طبیعی: جزوه دکتر محمودخان در دارالفنون (به زبان فرانسه)
 ۸. فیزیک و شیمی: ترجمه از فرانسه.
 ۹. جبر و هندسه: هندسه حاجی نجم‌الدوله و جبر
 ۱۰. تاریخ ملل قدیمه: تاریخ ایران، تاریخ یونان، و تاریخ اسلام (راشد محصل ۱۳۸۲: ۷۰).
- مدت زمان برگزاری هر جلسه آموزشی یک ساعت کامل بود. امروزه در اغلب نظام‌های آموزشی دنیا، در دوره‌های ابتدایی و متوسطه، ۴۵ یا ۵۰ دقیقه به کلاس درس و ۱۰ یا ۱۵ دقیقه، به تفریح و استراحت دانش‌آموزان اختصاص دارد.
- یکی از ویژگی‌های بارز برنامه آموزشی مدرسه، توجه به موقعیت فصلی، در نظر گرفتن شرایط اقلیمی و حتی ماه‌های خاصی مثل «رمضان» بود. عید نوروز به مدت یک هفته و نیز ۱۳ فروردین، ۴ اردیبهشت (عید تاج‌گذاری) و ۱۰ ذی‌الحجه (عید قربان) تعطیل بود.

در مدارس
شوکتیه با
تیزبینی و درایتی
که مسئولان
داشتند، معلمان
را به استفاده از
روش‌های جدید
تدریس توصیه
می‌کردند. آن‌ها
تأکید داشتند
تعلیم مواد درسی،
مبتنی بر تفهیم و
ممارست و پرورش
قوه فکریه باشد

تعطیلات مدرسه را می‌توان به سه دسته تقسیم کرد:

۱. تعطیلات کوتاه‌مدت غیرمستمر کمتر از یک روز: مانند زنگ تفریح یا تک‌ساعتی که میان برنامه‌های هفتگی مدرسه، خالی بوده است.
۲. تعطیلات کوتاه‌مدت مستمر یک‌روزه: مانند روزهای جمعه و روزهای مصادف با اعیاد ملی و اسلامی.
۳. تعطیلات بلندمدت: مانند عید نوروز و تابستان.

از نکات جالب‌توجه تعطیلات می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- طرح استفاده از اوقات فراغت شاگردان در مدارس شوکتیه، برای اولین بار در سال ۱۳۲۸ هـ. ق، از سوی علامه سیدمحمد فرزانه مطرح شد. برای مثال، توصیه می‌شد که در ساعات تفریح یا تعطیلات کوتاه‌مدت کمتر از یک روز، قصه‌های تاریخی، پرورشی، اخلاقی و روحی، طرز گفتار و رفتار، آداب معاشرت، طرز رفتار در منزل و آموزشگاه، و... بیان شود (زنگویی ۱۳۸۶: ۲۸۸).
- ایجاد انسجام و نظم به تعطیلات بی‌مورد که خود زمینه‌ای برای تدوین نظام‌نامه‌های انضباطی شد.

برنامه تقویت بنیه علمی دانش‌آموزان^{۱۰} به دو صورت برنامه‌ریزی و اجرا می‌شد:

- ویژه شاگردان ضعیف: به معلمان ابلاغ می‌شد تا در طول هفته برای این‌گونه از شاگردان کلاس تقویتی برگزار کنند^{۱۱}.
- ویژه عموم شاگردان: به‌منظور تقویت بنیه درسی عموم شاگردان، به شیوه‌های زیر عمل می‌شد:

- الف) برگزاری کلاس زبان خارجه (فرانسوی و انگلیسی)؛
- ب) سخنرانی‌های علمی توسط معلمان، در زمینه‌های گوناگون؛
- ج) تشویق دانش‌آموزان به خرید کتب تقویتی، تا خارج از مدرسه و در ساعات بی‌کاری مطالعه کنند. برخی از کتب پیشنهادی مدرسه از این قرار بودند:

۱. سرودهای آموزشگاه، تألیف آقای علینقی وزیری
۲. دستور نقاشی، تألیف آقای غلامرضا خان جاویدی
۳. شیوه نگارش، تألیف آقای پروین گنابادی
۴. دفترچه خودآموز نقاشی

روش تدریس:

در مدارس شوکتیه با تیزبینی و درایتی که مسئولان داشتند، معلمان را به استفاده از روش‌های جدید تدریس توصیه می‌کردند. آن‌ها تأکید داشتند تعلیم مواد درسی، مبتنی بر تفهیم و ممارست و پرورش قوه فکریه باشد، تا شاگردان به حفظ کردن صرف مطالب

نپردارند. حتی توصیه شده بود که اگر دانش‌آموزان مطالب را هنگام توضیح دادن به زبان مادری خود بیان کنند، بهتر از حفظ طوطی‌وار است.^{۱۲}

در خصوص آموزش «الفبا» در دوره ابتدایی (که غالباً از کتاب «نخست نامه» آغاز می‌شد)، تأکید می‌شد آموزگاران کارت‌های حروف الفبا را آماده کنند و هنگام تدریس مورد استفاده قرار دهند. اگرچه روش تدریس معلمان، غالباً به صورت سخنرانی و خطابه بود، ولی آن‌ها در تعیین محتوا و روش تدریس مخیر بودند.^{۱۳}

امتحان:

امتحانات سالانه مدرسه از همان اوایل تأسیس، به صورت آزاد انجام می‌گرفت. در تمام روزهای امتحان، مرحوم ابراهیم خان شوکت‌الملک و علما و فضلا، در جلسات شرکت می‌کردند. گاهی امتحانات به صورت کتبی و شفاهی انجام می‌شدند. بدین صورت که از تمام دروس، بدو به صورت کتبی امتحان می‌گرفتند و سپس امتحانات شفاهی با حضور مؤسس و علما و فضلا برگزار می‌شدند. در سال دوم، رضی حسین هندی پی برد که بعضی از معلمین در امتحانات به شاگردان تنبل نمره خوبی می‌دهند. او تصمیم گرفت امتحانات سالانه را به صورت نهایی درآورد و ممتحنین کلاس‌های ششم دبستان و سوم دبیرستان را که عنوان نهایی داشت، از خارج تعیین کند. او که چاپخانه‌ای داشت، اوراق گوشه سیاه را که بعداً در وزارت فرهنگ هم معمول شد، چاپ می‌کرد، تا ممتحنین نتوانند صاحب برگه را شناسایی کنند. سال بعد، به جای دعوت از ممتحنین خارج از کادر مدرسه، هر دبیری را موظف کرد که برای هر درس، ۱۰۰ سؤال طرح کند، تا وی از بین آن‌ها، ۱۰ سؤال را انتخاب و تکثیر کند» (راشد محصل ۱۳۷۳: ۸۸). امروزه برگزاری امتحانات نهایی و سربرگ کردن اوراق در این امتحانات، یا توصیه‌هایی که برای تصحیح اوراق (مبنی بر عدم دخالت نظرات شخصی مصحح) می‌شود، و نیز تهیه بانک سؤال در مدارس، متأثر از شیوه عمل در چنین مدارسی است.

شیوه‌های ایجاد انگیزه و تغییر رفتار:

در مدارس شوکتیه برای ایجاد انگیزه در دانش‌آموزان، از پاداش‌های بیرونی مانند برقراری جیره ماهانه، شامل گندم، لباس و پول خورشت استفاده می‌کردند. همچنین، به کارگیری فارغ‌التحصیلان مدرسه به عنوان معلم، از سازوکارهای تشویقی بود. از دیگر راهکارهای انگیزشی تقدیم مدال افتخار به دانش‌آموزان ممتاز بود.

به طور کلی توصیه شده بود که هر شاگرد به فراخور رتبه و درس خود تشویق شود؛ تا لذت کار کردن را مشاهده کند. برای کاهش رفتارهای ناپه‌نجان یا حضور در برخی از اماکن (مثل سینما)، بدون اجازه مدیر، معلم یا والدین نیز جرائم سنگین تعیین می‌شد. ولی تأکید مدرسه بر استفاده نکردن از تنبیه بدنی بود.^{۱۴}

در مدارس
شوکتیه برای
ایجاد انگیزه در
دانش آموزان، از
پاداش‌های بیرونی
مانند برقراری
جیره ماهانه،
شامل گندم، لباس
و پول خورشت
استفاده می‌کردند

در خصوص کارکنان، موارد تشویقی مانند پاداش نقدی و استفاده از مرخصی بود و در صورتی که وظایف خود را به خوبی انجام ندهند، جرائم نقدی و محرومیت از تعطیلات و مرخصی اعمال می‌شد.

آموزش‌های ضمن خدمت معلمان:

برنامه تقویتی و آموزش‌های ضمن خدمت معلمان در مدارس شوکتیه به چند صورت تنظیم می‌شد:

۱. برگزاری جلسات ماهانه که معمولاً در موضوع‌های متنوع و مورد نیاز معلمان بود؛ مثل ورزش^{۱۵}، بهداشت، شیوه برقراری ارتباط با کودکان، چگونگی تدریس مفاهیم درسی، مانند دستور زبان^{۱۶}.
۲. ارائه جزوات و کتب تألیفی، مانند مقیاسات بزرگ، رسم الخط اسعدی، دستور نگارش، حساب دیهیم، هندسه نوین و...^{۱۷}
۳. برگزاری جلسات ماهانه توسط افرادی که یا معلم مدرسه بودند و یا در یکی از ادارات دولتی خدمت می‌کردند. البته در خصوص امتیاز، صدور گواهی‌نامه حضور در کلاس‌ها و یا شیوه‌های آزمون، اطلاع دقیقی در دست نیست.

با مرور اجمالی بر مواد درسی مدارس شوکتیه می‌توان دو نکته را نتیجه گرفت:

- برنامه آموزشی مدرسه شوکتیه در حد عالی و مجموعه فشرده‌ای از برنامه‌های آموزشی دارالفنون، مدرسه علوم سیاسی تهران و مدارس اروپایی و بیروت بود. برخی دروس آن را در حد دانشگاه می‌دانستند و حتی معتقد بودند که معادل و مطابق دوره دکترا بوده است (زمانی پور ۱۳۸۶: ۲۸۰-۲۵۷).
- حق انتخاب معلم در تعیین محتوا رعایت می‌شد. مثلاً در تبصره ۱ مربوط به دروس کتبی آمده است: «در کلاس دوم، درس حساب، مطابق کتاب دوم و در کلاس سوم و چهارم، خارج از کتاب و نیز در کلاس چهارم، درس هندسه از خارج و با نظر معلم تدریس شود»^{۱۸}.

وضعیت تربیتی مدرسه شوکتیه و اهتمام به فرهنگ و باورهای دینی:

آموزشگاه شوکتیه در زمینه نظم و انضباط دانش‌آموزان و معلمان شدیداً سختگیر و غیرقابل گذشت بود. همه سعی اولیای مدرسه بر این بود که شاگردان منظم و مرتب باشند. در این راستا، تدابیری اندیشیده شده و به مرحله اجرا گذاشته می‌شد. برای اینکه دانش‌آموزان به نظم پایبند باشند، اولیای مدرسه موظف بودند قوانین و مقررات مدرسه را به‌طور کامل رعایت کنند و الگوی مناسبی برای شاگردان باشند. چنانچه طی اعلان عمومی، به همه آموزگاران متذکر می‌شود که تأخیر بیش از ۱۰ دقیقه در ساعت اول (قبل و بعد از ظهر)، در دفتر غیبت ثبت خواهد شد^{۱۹}.

مدرسه شوکتیه برای کنترل شاگردان در روزهای تعطیل، مقررات خاصی را به اجرا می گذاشت، تا آنچه را که در کلاس درس آموخته اند، نهادینه و جز عادات ثانویه آنان شود

برای جلوگیری از بدآموزی به دانش آموزان، تأکید می شد که معلمان در کلاس درس، از استعمال دخانیات خودداری کنند. در جای دیگر، مدیر دبستان شوکتیه پسران به معلمان گوشزد می کند که به موقع به کلاس بروند و قبل از پایان ساعت از آن خارج نشوند.^{۲۰} بر این اساس در پایان هرماه، غیبت معلمان به اداره معارف فرستاده می شد. همه سعی و تلاش اولیای مدرسه شوکتیه بر این بود تا شاگردان با قوانین و مقررات اجتماعی آشنا شوند و به عنوان یک شهروند، بتوانند در جامعه بزرگ تر ایفای نقش کنند. آن ها مراقبت می کردند، کودکان، به مسائلی که مربوط به آن ها نیست، وارد نشوند. برای اینکه روحیه بازاری بودن و دغل کاری های بازاری و سوگندهای دروغ یا مسائلی از این گونه، به مدرسه راه پیدا نکند و افراد از درس و بحث علمی فاصله نگیرند، اولیای مدرسه از انجام معاملاتی که بین شاگردان صورت می گرفت، جلوگیری می کردند. مدیر مدرسه موظف بود تا با این گونه موارد برخورد کند. در غیر این صورت مدیر مدرسه مورد مؤاخذه قرار می گرفت.

کنترل دانش آموزان:

مدرسه شوکتیه برای کنترل شاگردان در روزهای تعطیل، مقررات خاصی را به اجرا می گذاشت، تا آنچه را که در کلاس درس آموخته اند، نهادینه و جز عادات ثانویه آنان شود. مثلاً، در ایام تعطیلات نوروزی که از ۲۹ اسفند شروع می شد و در ۶ فروردین سال نو به پایان می رسید، به همه شاگردان مؤکداً توصیه می شد: «شئون دانش آموزی خود را رعایت کنند، از معاشرت با اطفال و لگد و بازی های قمارنمای بچگانه بپرهیزند، و به طور کلی، بدون ولی یا سرپرست خود، به هیچ وجه در مجالس و گردشگاه های عمومی حاضر نشوند.» برای کنترل شاگردان در مسیر راه روزانه به مدرسه، به منظور جلوگیری از خطرات احتمالی، چون تصادف یا برخورد با افراد ناباب، مقرر شده بود که: «نوآموزان را هنگام تعطیلی از مدرسه، به دستجات متعددی (برحسب مسیر رفتن به منزل) تقسیم کنند و یک نفر از آن ها را که مؤدب تر از همه باشد، به عنوان مسئول گروه تعیین کرده و با نظم و ترتیب خاصی، از مدرسه خارج نمایند. شاگردان باید هنگام رسیدن به مقصد، موقرانه و با اجازه ارشد، از صف خارج شوند.»

امروزه این شیوه نظارت به پلیس مدرسه محول شده که در واقع برگرفته از همان شیوه ابتدایی مدرسه شوکتیه است.^{۲۱} که مدرسه شوکتیه به آن توجه خاصی مبذول می داشت و ضوابط اخلاقی دانش آموزان را در داخل و خارج از محیط مدرسه کنترل می کرد. کنترل اخلاقی در این مدرسه به گونه ای بود که حتی شاگردان غیر اخلاقی مدارس دیگر را برای اصلاح و تربیت به این مدرسه می فرستادند. کنترل اخلاقی دانش آموزان، به داخل مدرسه منحصر نبود، بلکه رفتار آن ها در بیرون از محیط مدرسه، زیر نظر بود و به طور مداوم به اولیا گزارش می شد.

مدیر مدرسه موظف بود بر بهداشت و نظافت محیط آموزشگاه، نهایت مراقبت را به عمل آورد

پرورش اخلاقی دانش‌آموزان:

پرورش اخلاقی دانش‌آموزان در محیط مدرسه از چنان اهمیتی برخوردار بود که مدیر مدرسه شوکتیه، طی نامه‌ای^{۲۲} به آموزگاران آن دبستان گوشزد می‌کند که برنامه آموزشی مدرسه از وظایف است، اما توجه به اخلاقیات و امور پرورشی، مقدم بر آموزش است. وی توصیه می‌کند که آموزگاران ضمن درس، بخشی از ساعت را صرف نصیحت و راهنمایی شاگردان کنند و با پرورش روح آنان، عادات ناشایست و بچگانه را از آنان مرتفع سازند و در عوض، آنان را با محسنات اخلاقی آشنا سازند. وی متذکر می‌شود که آنان موظفاند تا ذمائم اخلاقی را که در اثر تربیت خانوادگی، معاشرت خارجی و به واسطه محیط در آن‌ها سرایت کرده است، برطرف سازند و پیوسته نظافت، اخلاق، طرز کلام و رعایت ادب را به وسیله تشویق، توبیخ و... به آن‌ها تزیق کنند و آنان را «نوآموز به تمام معنا» بار آورند.

از برنامه‌های مهم مدرسه شوکتیه که می‌باید آن را سنگ بنای آگاهی شهروندان و دور کردن جامعه از رذایل اخلاقی دانست، سخنرانی‌هایی بود که در سال‌های ۱۳۱۷ و ۱۳۱۸ هـ. ش، تحت عنوان پرورش افکار در سالن دبستان برگزار می‌شد

بهداشت در مدرسه:

مدیر مدرسه موظف بود بر بهداشت و نظافت محیط آموزشگاه، نهایت مراقبت را به عمل آورد و در صورت ابتلای شاگردی به یکی از امراض مسری یا غیرمسری، مراتب را سریعاً و کتباً به اداره ایالتی گزارش دهد و وسایل اعزام فرد بیمار را به اداره بهداشتی فراهم آورد^{۲۳}. همه شاگردان هم باید «گواهی سلامت» دریافت می‌کردند. به منظور آشنایی بیشتر معلمان با مسائل آموزشی و اجتماعی و در راستای پرورش شهروندان مطلوب، هر هفته (بعد از ظهر) در مدرسه شوکتیه جلسه‌ای برگزار می‌شد و یکی از معلمان برحسب تخصص و متناسب با نیاز روز همکاران، به ایراد سخن می‌پرداخت. موضوع سخنرانی نیز از قبل مشخص شده بود تا مستمعین با آگاهی قبلی در جلسه حضور یابند. بنا بر تأکید اولیای مدرسه، کارمندان و خدمت‌گزاران متأهل باید به اتفاق همسر خود در این جلسات شرکت می‌کردند^{۲۴}.

برای آگاهی اولیای دانش‌آموزان از روند کار مدرسه، در محل آموزشگاه جلسات سخنرانی برگزار می‌شد. مدیریت مدرسه به دانش‌آموزان اکیداً توصیه می‌کرد از والدین خود بخواهند که در جلسات مذکور شرکت کنند و نیز به منظور شرکت مؤثر آنان، تأکید می‌شد که در جلسات برگزار شده، حضور و غیاب به عمل آید.

تلاش مدرسه به این حد بسنده نمی‌شد. صبح شنبه در مورد حضور والدین شاگردان در جلسات تحقیق می‌شد و شاگردانی که اولیای آن‌ها در جلسات مذکور شرکت کرده بودند، به طریق مقتضی تشویق می‌شدند و اگر در امر برگزاری این جلسات، قصوری صورت

بسیاری از دانش‌آموختگان این مدرسه، به‌ویژه آنانی که از آگاهی و مهارت نسبتاً کافی برخوردار بودند، پس از فراغت از تحصیل، در مراکز آموزشی مشغول به کار می‌شدند

می‌گرفت، کارمندان مدرسه بازخواست می‌شدند^{۲۵}. در واقع جلسات فوق، همان جلسات «اولیا و مربیان» امروزی است که در مدارس برگزار می‌شوند. مدرسه شوکتیه به وضعیت مالی شاگردان نیز توجه خاصی داشت. اولیای مدرسه، ابتدا تحقیقاتی را در مورد وضعیت اقتصادی و مالی خانواده‌ها انجام می‌داد و دانش‌آموزان بی‌بضاعت را شناسایی می‌کرد. آنگاه به کارنامه تحصیلی و اخلاقی این‌گونه شاگردان مراجعه می‌کرد و در صورت رضایت از موارد فوق، در زمینه تهیه لباس و تأمین سایر اقلام تحصیلی مورد نیاز آنان، اقدام می‌کرد^{۲۶}.

تأثیرات مدرسه شوکتیه بر آموزش و پرورش محلی و ملی:

سال‌های ۱۳۱۶ تا ۱۳۲۲ هـ ش سال‌های پایانی عمر مدارس شوکتیه و سال‌های پس از ۱۳۲۰، دوران رشد و ترقی آموزش و پرورش دولتی در بیرجند به شمار می‌رود. زیرا از این سال، اداره فرهنگ بیرجند فعالیت آموزشی خود را به صورت مستقل آغاز کرد. در این سال‌ها، اوضاع سیاسی، اقتصادی و اجتماعی ایران، به علت اشغال کشور به وسیله متفقین و خروج رضاخان، فعالیت بی‌وقفه و خطرناک احزاب، و ناتوانی **محمدرضا شاه** جوان در تثبیت اوضاع سیاسی و رقابت‌های استعماری بسیار وخیم بود. قحطی‌های پی‌درپی و کمبود مواد غذایی، مردم را به استیصال کامل رسانده بود.

مردم بیرجند نیز از این اوضاع نابسامان بی‌بهره نبودند و این وضع، در نامه‌ای که **سید محمد فرزاد**، رئیس فرهنگ بیرجند، برای استمداد از معلمان نوشته، به روشنی پیداست^{۲۷}. در این نامه، فرزاد با استمداد از همه معلمان شاغل در این اداره سعی در کاهش آلام مردم و خروج اداره فرهنگ از بحران‌های سیاسی و اقتصادی منطقه دارد. او در این نامه از معلمان تلاش برای کم کردن دردهای اجتماعی خانواده‌های بیرجندی و پیشرفت تعلیم و تربیت را به دور از مشکلات، خواستار است. فرزاد که خود محصول تربیت دینی و فقر و مشکلات اقتصادی منطقه بود، طی این سال‌های بحرانی، توانست در سایه برنامه‌ریزی‌های دقیق جامعه آموزش و پرورش بیرجند را از فساد اخلاقی و دینی نجات دهد. او که تربیت‌شده مدارس شوکتیه بود، توانست رسالت معلمی خود را در آموزش و پرورش این شهر به خوبی به انجام رساند

تربیت شخصیت‌های علمی

بسیاری از دانش‌آموختگان این مدرسه، به‌ویژه آنانی که از آگاهی و مهارت نسبتاً کافی برخوردار بودند، پس از فراغت از تحصیل، در مراکز آموزشی مشغول به کار می‌شدند. برخی دیگر نیز، در عین اشتغال به کار و خدمت به جامعه، به تحصیلات خود ادامه می‌دادند و مدارج عالی را پشت سر می‌گذاشتند. از آن جمله می‌توان به علامه **سیدمحمد فرزاد**، دکتر **محمدحسن گنجی** (دانشمند برجسته هواشناسی جهان)، **سیدغلامرضا سعیدی**، دکتر **غلامحسین شکوهی**، دکتر **جمال رضایی**، **احمد احمدی بیرجندی**، **محسن اسدی**،

میرزا اسداله ناصح، سیدرضا هاشمی، محمدحسن غنی، علی شاهسونی، ابوالفضل رضایی، میرزا سلیمان ناصح و... اشاره کرد که به تعلیم و تربیت هزاران شاگرد. همت گماشته و آثار علمی ارزشمندی را از خود به جای گذاشته‌اند (ناصرح و میری ۱۳۹۵).

بحث و نتیجه‌گیری

تأسیس مدرسه شوکتیه به‌عنوان نقطه آغاز آموزش و پرورش نوین در بیرجند و قاینات و سایر مناطق استان زمینه توسعه و پیشرفت علم و دانش نوین را در استان و کشور فراهم آورد و با تربیت بسیاری از افراد، ضمن تأمین نیروی انسانی مناطق مختلف کشور، الگوی بسیار خوبی در بسیاری از زمینه‌های علمی آموزشی، تربیتی، اخلاقی، بهداشتی و مدیریتی برای آموزش و پرورش نوین و رو به توسعه ایران بود. البته نواقصی در برنامه‌های درسی آن با توجه به تحولات علم روان‌شناسی و توجه به کودک، به‌عنوان محور برنامه‌های آموزشی و پرورشی، وجود داشت و کمتر ویژگی‌های جسمی و فکری دانش‌آموزان در تدوین و تدریس کتب درسی در نظر گرفته می‌شد. نمرات پایین اکثر شاگردان، مؤید همین نکته است. همچنین، توجه به دانش موضوعی معلم بدون در نظر گرفتن مهارت‌های معلمی و مدیریت سلیقه‌ای در اداره کلاس، از نواقصی بود که وجود داشت. البته نبود مراکز تربیت‌معلم و یا محدودیت در ظرفیت پذیرش تربیت‌معلم را هم باید در نظر گرفت. به‌طور کلی اثرات علمی، آموزشی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی مدرسه شوکتیه را در توسعه شرق کشور نمی‌توان نادیده گرفت.

منابع

۱. آیتی، محمدحسین. بهارستان (جلد اول). مشهد: دانشگاه فردوسی. ۱۳۷۶
۲. احمدی بیرجندی. احمد، کتاب پاز. مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی. ۱۳۸۲
۳. اشراقی، مهدی. دارالفنون (گفتاری در هویت دارالفنون و جایگاه آن در تاریخ معاصر ایران). تهران: وزارت آموزش و پرورش. ۱۳۸۴
۴. راشد محصل، محمدرضا. گزارشی از پیشینه فرهنگ و یادکرد مراکز فرهنگی بیرجند. کتاب پاز، مشهد: دانشگاه فردوسی. ۱۳۷۳
۵. راشد محصل، محمدرضا. جستاری در تاریخ و فرهنگ آموزش و پرورش نوین بیرجند. بیرجند: انتشارات رزقی. ۱۳۸۲
۶. رضایی، جمال. بیرجند نامه. تهران: هیرمند. ۱۳۸۱
۷. زمانی پور، اسدالله. «محیط پرورشی و شیوه مدیریتی فرزنان»، مجموعه مقالات همایش علامه فرزنان. بیرجند: دانشگاه بیرجند. ۱۳۸۶
۸. زنگویی، حسین. «فرهنگ، در نامه‌های استاد فرزنان»، بیرجند، مجموعه مقالات همایش علامه فرزنان. بیرجند: دانشگاه بیرجند. ۱۳۸۶
۹. منصف، محمدعلی. امیر شوکت الملک علم (جلد اول). تهران: امیرکبیر. ۱۳۵۴
۱۰. ناصح، محمدامین و میری، محمدرضا. از شوکتیه تا دانشگاه بیرجند. بیرجند: انتشارات فکریکر. ۱۳۹۵

پی‌نوشت‌ها

۱. سند ۳۵- ۱۳۰۷/۹/۱۸
۲. از طلاب و مجتهدین مدرسه معصومیه.
۳. پسر میرزا حسن رشیدی.
۴. سید محمدرضی حسین (هندی)، از جالبترین معلمین خارجی مدرسه شوکتیه بود. او شیعیای متعصب بود که عده‌ای او را خرافاتی معرفی کرده و عده‌ای دیگر وی را مجسمه تقوی و پرهیزگاری می‌دانستند.
۵. رک: احصائیه اعضاء و اجزاء مدرسه شوکتیه، خرداد ۱۳۰۹ هـ ش.
۶. فردیناند، از اهالی فرانسه بود که بیش از تمامی معلمین خارجی در بیرجند باقی ماند. او با دختری از قریه فنود ازدواج کرد و صاحب فرزندی شد. اما چون فهمید همسرش معتاد شده است، با او متارکه کرد و همراه پسرش، بیرجند را ترک کرد. (رک: آیتی، ۱۳۷۶: ۳۸)
۷. رک: احصائیه اسامی کارکنان و اجزاء مدرسه ابتدایی شوکتیه، سال تحصیلی ۱۳۱۵-۱۳۱۴ هـ ش.
۸. سند ۳۱- ۱۳۱۰/۸/۱۵
۹. سند ۱۲۸- ۱۳۱۳/۷/۲۲
۱۰. به ویژه در مورد دانش آموزان دوره ابتدایی.
۱۱. سند شورای معلمان- ۱۳۱۹/۱/۳۰
۱۲. سند ۵۲- ۱۳۰۹/۷/۱
۱۳. سند ۱۳۱۳/۷/۲۳
۱۴. سند ۱۳۵- ۱۳۱۵/۹/۸
۱۵. سند ۲۱۲۳۱- ۱۳۱۶/۱۰/۲۶
۱۶. سند ۱۸۵- ۱۳۱۶/۳/۲۰
۱۷. سند ۴۹۲- ۱۳۱۸/۸/۹
۱۸. سند ۱۲۸- ۱۳۱۳/۷/۲۲
۱۹. سند ۱۵- ۱۳۱۳/۷/۷
۲۰. سند ۸۰۷- ۱۳۱۸/۱۱/۲۸
۲۱. سند ۷۰۹- ۱۳۱۸/۱۰/۱۶
۲۲. نامه ۴۰۵- ۱۳۲۰/۱۲/۱۱
۲۳. سند ۱۱۸۲۳- ۱۳۱۶/۷/۱۲
۲۴. سند ۱۴۷۷۲- ۱۳۱۷/۷/۲۰
۲۵. سند ۱۷۲۲۴- ۱۳۱۷/۸/۵
۲۶. سند ۲۱۹۲۰- ۱۳۱۶/۱۰/۵
۲۷. سند ۱۸۷۸۹- ۱۳۲۷/۱۲/۱۵